

Олександр Лотоцький (Варшава)

СХІД І ЗАХІД У ПРОБЛЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.

Вже із свого географічного положення на межі двох світів — західного, європейського, та східного, що містить у собі, в більшій чи меншій мірі, риси азійської культури, — Україна вступала в різні відносини з цим своїм територіальним оточенням. З перехрещування цих відносин повстає в нас спорадично питання приналежності до цього чи того світу культури та, в залежності од того, переважного чи й виключного користування з цих чи тих джерел.

Проблему цю само життя не раз ставило перед українською нацією. Вперше така проблема, в часах історичних, стала перед тисячею літ, коли доводилося вирішати питання релігійної приналежності. Найзначнішою складовою частиною культури в той час, як і в дальші століття середовіччя, була — релігія. З погляду релігійного культура Європи була культурою християнською, і цим вона одмежовувалась од східного азійського світу — культури ісламу. Дилему: Європа, чи Азія — вирішило в нас прийняття християнства, яке сполучило український народ із народами Заходу на ґрунті християнської культури. З релігійно-церковного погляду Україна належала до грецького сходу, що творив візантійський варіант європейської культури. В часі, коли вирішувалася справа охрищення Руси, ще не було того формального розриву між християнським Сходом і Заходом, який утворився вже пізніше — давні традиції, що впливали з сусідських, мирних чи ворожих, відносин, а й реальні інтереси політичні та економічні поставили Україну в ближчий — церковний, а з цим і культурний — контакт із Візантією. Але ще й за доби дохристиянської княгиня Ольга Мудра звертала свій зір однаково і на Схід і на Захід, а внук її Володимир, як це можна бачити з легенд, що оточують подію охрищення, дуже розважливо вирішав, із якого саме джерела прийняти віру. Тим більш за християнської доби — за часів Володимира, Ярослава та їх наступників —

існував як-найближчий контакт поміж тодішнім українським Сходом та чужоплеменним Заходом Європи, між двома географічними, а не культурними, як пізніше, за московського часу, частинами тої самої Європи; од самих початків свого державного існування Україна-Русь була східньою частиною тої самої Європи, яку на Заході залюднювали народи романсько-германської раси. Через тісні політичні та культурні звязки із Візантією, яка грає велику позитивну ролю у справі нашого культурного розвитку, таксамо тісно додержуються звязки і з західньо-європейським світом. Основи державности на Україні закладають люди Заходу — варяги. Побут одбивав риси західньо-європейського життя. Українські князі були в постійних зносинах із європейськими монархами — і особистих (женили своїх синів із чужоземками чи оддавали своїх дочок за чужоземців), і політичних (політичні умови й союзи). Таксамо поводитись і бояри. Освічені люди того часу знали по кілька європейських мов. У містах київської держави бували торгові компанії західньо-європейських купців, — Київ провадить торгівлю аж із далеким навіть Регенсбургом. Таким чином за старої доби української державности звязки з європейським світом були досить тісні та широкі.

*

З утратою самостійної державности життя України ще в більшій мірі спрямоване було на захід. У литовську та литовсько-польську добу нашої історії Україні довелося безпосередно не лише зіткнутися із західнім світом, але й ближче увійти в його культурні та громадські інтереси, навіть безпосередно вступити в боротьбу з усякими його чинниками, що намагалися зламати певні духові традиції українського народу. Та боротьба відбувалася в ділянці власне релігійній, але релігія в тодішніх умовах життя європейської громади виявляла глибокий вплив на всі сторони того життя; тимто конфлікт релігійний переносив боротьбу у сфери політичну і громадську, а найбільше позначився він у сфері культури, зокрема — в ділянці освіти.

Засади питання, що стало перед українським громадянством у його конфлікті з релігійними конфесіями Заходу, — питання про засоби боротьби. Українське суспільство конче мало вирішити, чи консервуватися йому на самих засадах візантійської культури, нехтуючи матеріальну й формальну сторону західньо-європейської освіти, чи, навпаки, широко вжити всіх засобів європейського знання.

У конфлікті між Сходом і Заходом перевага внутрішніх сил показалася в нас не по стороні східній. По цій останній стороні була сила традиції, але вона вже надто застаріла, так би мовити

дегенерувала. Для тих актуальних завдань, що стояли перед тодішньою українською громадою, консервативні її елементи озброювалися самими старими засобами боротьби, кликали своїх сучасників назад — до традиційних мов, слов'янської та грецької, до самовистачального авторитету святоотецьких творів, нехтуючи засоби тогочасної європейської науки. Проти західної науки, хоч би й схоластичної, ті кола православних, серед яких перед вів у нас московський емігрант Артемій, могли протиставити хіба що „чистоту ума“, що полягає в виконуванні Христових заповідей, а не — „чоловічеські науки“; джерелам західної науки протиставили церковні книги, як повне джерело всього знання, — не лише релігійного. Світогляд цієї категорії тодішньої української громади дуже яскраво виявлений у творах талановитого письменника, дуже релігійного й патріотичного, але разом з тим і обскурантного ченця Івана Вишенського. Твори його — багатий документ для зрозуміння психології тодішніх гарячих оборонців віри й народности, що змагалися врятувати їх не шляхом розвитку внутрішніх церковно-національних сил, а лише самим консервуванням того, що склалося віками та повинно було залишатися непорушним, — аби лише земляки їх „благочестіє задержали і християнство своєї віри не стратили“. З цього погляду Іван Вишенський дає ради щодо виховання дітей „по простоті нашого благочестія віри“, що зводяться до вичування октоїха, євангелія, притч Соломонових, Книги Премудрости, Еклезіяста¹). Іван Вишенський, що так густо сформулював настрої досить широких кол тодішнього громадянства, не був єдиним представником цих старовірських течій. І пізніше київські „невчені попи і козаки“ таксамо агітували проти заснованої митр. Петром Могилою латинської школи²). Проти шкільної реформи повстало київське Богоявленське Братство, що об'єднувало у своєму складі значну частину київського населення, шляхти, духовенства й міщан; до київського братства вписане було й усе „військо запорозьке“ — козацтво.

¹) „В первых, ключ — или грецкую, или словенскую грамматику да учат. По грамматикѣ же, во мѣсто живое діалектита (sic!) [з білого чорное, а з чорного білоє перетворяти учащее], тогда бо учат богомолѣбною і праведнословнаго часословца; во мѣсто хитрорѣчных силогизм і велеречивоє реторѣки, тогда учат богугодно молѣбний исалтирь; во мѣсто філософїи надворніє і по воздуху мисль разумную скитатися живущеє, тогда да учат плачивий і смиренномудривий охтоїк, а по-нашему церковнаго благочестїя догмати, осмогласник... там, любящий брате, ... забавляй; точію до поганских учителей і до латинское хитрословіє лжи не ходи, бо віру згубиш“.

²) „На що латинську й польську школу заводити? У нас її досі не бувало, а люде проте спасались“.

Здорове національне чуття цих широких кол нації спонукало їх стати в оборону національних інтересів, необхідність просвіти вони добре розуміли, — але з якого джерела було взяти просвітні засоби для тієї оборони? Мимохіть думка зверталася до грецького Сходу, звідки прийшло христіанство й освіта, де зберігалися по різних культурних сховищах великі цінності давнього часу. Але старі культурні засоби грецького Сходу вже не відповідали новим вимогам життя. Самі греки не мали вже самостійної науки, вони користувалися науковими засобами Заходу. Ті відомі греки, що стали на чолі тодішніх наших шкіл (Кирило Лукарис, Никифор, Арсеній еласонський) самі вчилися в західних школах, де викладовою мовою була — латина. Таксамо південно-слов'янський світ, що довгий час був для нас джерелом письменства і просвіти, сам зубожів духово під ярмом турецьких завойовників та під чужинецькою грецькою пресією, що винищувала основи своєї національної культури.

Ще менше могла дати Україні — Московщина. Два світи — український та московський — такі були між собою чужі ідеологічно й навіть психологічно, що не було в них ґрунту для духової співпраці. Через дуже низький рівень освіти Московщина не лише не могла культурної допомоги дати, але й сама такої допомоги потребувала. Не кажучи вже про раніший час, століття XV—XVII. були тут надто темною плямою у справі освіти. Шкіл не було. Друкарі „презѣльнаго ради озлобленія отъ многихъ начальникъ и священноначальникъ и учитель” мусіли втікати на Україну. Люди, що мали репутацію вчених, „азбукѣ едва умѣли”. В тогочасних грамотах читаємо завваги, що князі та боярські діти тому не давали своїх підписів, що „грамотѣ не умѣють”. Верхи столичного духовенства „божественная писанія точію по черному проходили”. Про нижче духовенство, тим більш про простий народ нема що й казати. Один письменник давнього часу оповідає, що його сучасники говорили: „не чти много книгъ, да не въ ересь впадеші”, і коли хто божеволів, то про нього казали: „зашолся естъ въ книгахъ”. Через такий стан освіти не могло бути й мови, щоб Московщина могла в якійбудь мірі стати джерелом освіти для України.

Не маючи сторонньої допомоги від православного світу, українська громада бачила порятунок у самодіяльності та самоорганізації на традиціях своєї старовини без нетерпимих крайностей Івана Вишенського та його прихильників. Об'єднана у братські союзи, вона поновляє та посилює традиційні програми й методи шкільної науки в грецько-слов'янських школах, щоб виховати там діячів на полі освіти й письменства. Львівські братчики ставлять собі цілком

ясне завдання: „школу наук християнських, грецьких і словенських, дітем вашим всім посполите фундувати, іж би, піючи в чужих студницях воді наук иноязических, віри своєї не отпадали, зачим праве (вповні) і всенародноє згиненіє барзо близко ходит”. І справді, густою сіткою вкривають Україну братські школи старого традиційного типу, підносять церковно-національну свідомість та посилюють практично енергію церковної громади в обороні віри й нації. Братські школи XVI—XVII. ст. стають красномовним свідком великих скорбів тої самодіяльної енергії.

Конечність звязку з освітніми джерелами грецького Сходу твердо держалася у свідомості українського громадянства, бо той звязок мав свої джерельні основи у східній формі нашого християнства. Ще ранні наші полемісти висовували значіння грецької культури, яка значною складовою частиною увійшла в нашу національну культуру і тому природно надавалася до того, щоб її в нас далі додержувати та використовувати³⁾. Думка про необхідність користуватися із східних джерел культури, культури, що мала свої основи у старовині класичній, на Україні не переривалася.

Але показалося, що в обставинах українського життя не досить уже самих тих джерел. Життя так ускладнилося новими потребами, що треба було збільшити дотеперішній асортимент культурних засобів. Зокрема стало ясно, що школи традиційного греко-слов'янського типу не можуть самі задовольнити складних потреб часу. Вони добре служили для розвитку внутрішньої сили самосвідомості в самій православній церковній громаді, але зовсім не могли дати зброї для боротьби на-зовні з противниками, що були озброєні засобами тодішньої європейської науки. Без такого органу тодішньої культури, як латинська мова, годі було, як казав один із тогочасних письменників Герасим Смотрицький, „плохому і голому за збройного рицера воювати, а простаку неученому за мудрого оратора одповідати”. Стало ясно, що без води із „чужих студниць” не обійтися. Живі елементи української громади прийшли до вислідку, що єдиний спосіб урятувати віру та національність це — озброїтися тими самими науковими засобами, якими користувалися їх противники, і на тому самому полі, на якому працювали вони, — на полі освіти.

³⁾ Ще Герасим Смотрицький із почуттям гідности доводив: „А кому на світі може бити тайно, же з греков філософи, з греков богословци увесь світ маєт, без которих і єго Рим ничего не знаєт”. Пізніше, вже в часі повстання Могиллянської школи, думки ці проводить у „Палінодії” Захарія Копистенський: „што ся римляне хвалят наукою тогосвітною — чужим перем хвалятся, в чужом плащу напинаються; греккі то суть мудрости, Платона і Аристотелева, і них філософов”.

Старовірські течії все більш розходилися з вимогами життя. Погляди Вишенського ставали анахронізмом, — умови життя склалися не на користь його напрямку. Освіту з чужих джерел оцінюють не як складання зброї перед противником, а навпаки — як найслухніший засіб та зброю для боротьби з ним. Висловлюють (у „Палінодії” Зах. Копистенського) надзвичайно тверезу на тодішні обставини думку, що самі основи людської освіти скрізь однакові, що латинська культура це — лише трансформація попередньої грецької культури, що користуватися сучасною латинською школою це — лише використовувати поза нинішньою формою старі основи класичної культури. Так живіші елементи українського громадянства приходили до думки не зражуватися самою формою чужої культури, а, з огляду на велику національну потребу, прийняти ту зовнішню форму, щоб засвоїти собі в ній європейські засоби самооборони. В тодішньому письменстві знаходимо й обґрунтовану ідеологію тих поступових течій української громади, що в основу своєї діяльності, в оборону Церкви й нації покладали передусім культурно-просвітні засоби.

Всупереч Іванові Вишенському, автор „Перестороги” за головну зброю в обороні віри й національності вважає освіту. Задумуючись над долею України, головну причину політичного та громадського занепаду він бачить у недостатці школи і взагалі освіти⁴). Твір цей цінний, як показник поглядів поступової частини тодішньої (на переломі XVI—XVII ст.) української громади на ролі школи й освіти. До рідкості яскравий із цього погляду той висновок автора, що без освіти не могли встояти й такі культурні надбання, як церкви, монастирі, навіть самі книги: все це занепало без найпевнішої основи національного життя — народньої освіти. Пізніше, р. 1635., вже за існування реформованої школи, інший український письменник, автор Ехегезиса, Сильвестер Косов, до цих теоретичних засад додає і практичні аргументи. На питання, на що потрібні латинські школи для українського народу, автор сам відповідає:

„Передусім на те, щоб бідної нашої Руси не називали „дурною Руссю”. Учїться, каже обмовець, по-грецькому, а не по-латинському. Правда, добра рада, але вона корисна у Греції, а не в Польщі, де латинська мова має великий ужиток. Поїде бідолаха українець до трибуналу, на сейм, на сеймик, до гроду, до земства, — „bez łaciny płaci winu”; ні судді, ні адвоката, ні розуму, ні посла; а тільки як ворона, витріщивши очі, придивляється то до цього, то до того. Не треба заохочувати нас до науки грецької мови: ми дбаємо та дбатимемо про це

⁴) „Були великі ревнителі, що багато великим коштом церков і монастирів набували й маєтками забезпечили, золотом, сріблом, перлами й дорогим камінням церкви окрасили, книг велику силу мовою словянською нанесли: одначе того, що було найпотрібніше, — шкіл посполитих не фундували”.

й поруч із наукою латинської мови так, що, дасть Бог, вона буде в нас для церковного вжитку, а латина — для публичних справ. Не згадуємо про диспути, — не багато надиспутував би в Польщі по-грецькому. На що, каже наклепник, Україні вчитися латини, — хай учаться її в римлян. Гарна мені жовна та ще з носиком: радиш нам ходити по світу за хлібом, коли ми маємо його дома. Годувалися ми ним давніше по Інгольштадтах, Олунунцях, а тепер, із ласки Божої, й самі маємо його досить та й іншим робимо прислугу”.

Отже засада озброїтися європейськими засобами освіти взяла гору у світогляді тодішнього громадянства. Тепер уже вагу мала не сама засада, а — способи використати чужі джерела освіти. Щоб запобігти науці в латинських школах, які збивали учнів на шлях латинства, треба було завести в себе те саме, що було в тих школах та приваблювало до себе всіх, хто прагнув науки. Утворення Могілянських шкіл і було фактом, де найяскравіше виявилася перемога поступової течії серед тодішньої громади у справі освіти. Факт цей був переломовим моментом в історії освіти на Україні, і значіння його відбилося на дальших інтересах української нації великими наслідками.

Православна у своїй цілі Могілянська школа прибрала зовнішню форму, устрій латинсько-польських шкіл і з цього погляду не різнилася од інших колегій Речі Посполитої. Особливу увагу вона звертала на виучування латинської мови, що мала взагалі значіння мови наукової. Крім того, в колегії вчили мови грецької, словянської та польської, останньої — як мови державної та найбільш уживаної в межах польської держави⁵⁾.

Завдяки латинській та польській мовам, що їх культивувала Могілянська школа, ця школа служила посередницею в переносенні наукових і взагалі культурних засобів із Заходу та з Польщі на Україну. Ця роль Могілянської школи, роль посередника культури між західньо-європейським та українським світом, безперечно. Але в науковій літературі повстала широка полеміка власне про міру самостійної участі київської школи в перетравлюванні основ західньої культури та у приспособлюванні їх до потреб української нації й Церкви. Польський історик А. Яблоновський обмежує значіння Могілянської школи самою лише її посередницькою роллю; інші учені

⁵⁾ Гірше було з рідною мовою українських вихованців колегії. Перед українською школою лежало завдання виплекати й удосконалити цю мову, поставивши її на значіння культурної зброї. Але, маючи на увазі головню полемічні завдання та те, що противники оперували мовами латинською й польською, Могілянська школа менше уваги звертала на народню мову й не плекала її в міру дійсної національної потреби. Замість розвивати національну стихію мови, Могілянська наука заходила механічно використати тодішню канцелярську „руську” мову, що була умовною амальгамою кількох мов із основою, головню українсько-білоруською.

— М. Сумцов, П. Житецький, Ф. Тітов, М. Петров — надають тій ролі в більшій чи меншій мірі і самостійний характер. Копруючи ці погляди, треба визнати, що із західньої Європи та Польщі українська школа взяла формальні засоби культури й цивілізації — основи шкільної системи, склад і формальний зміст шкільних наук — і цим давала до рук своїм вихованцям ключ до західньо-європейської думки й освіти. Ця запозика чужих форм відповідала тодішнім умовам конфесіональної боротьби на Україні й була до тих потреб пристосована. Католицька сторона сильна була засобами схоластичної шкільної науки, тимто й ту схоластику перенесено й до української школи, як слушне знаряддя конфесіональної боротьби.

Доконана митр. Петром Могилою освітня реформа, конче в тих умовах необхідна, мала проте не лише позитивні, але й негативні наслідки для української нації. Засвоївши собі науку, що повстала в часі католицької реакції та була її слушним знаряддям, українська школа не зазнала вільного подуву європейського гуманізму та національних течій реформації. Нові ідеї доходили на Україну поза Могилянською школою та власне ще до її утворення.

Природним наслідком схоластичности Могилянської школи була й деяка віддаленість її од живих потреб народнього життя. Само собою, не можна тодішніх обставин міряти сьогочасною міркою. Але не можна випускати з уваги того факту, що з кінцем XVI. та з початком XVII. ст. наука й література були в нас у досить тісному звязку з народнім життям, виходили з нього, ним живилися та „виявляли переважно інтереси народу в усій його конфесіональній цілності та в сукупності всіх його станів” (М. Сумцов). Могилянська школа повернула з цього напрямку на шлях схоластичної абстракції. Їй припадало на далі — розвивати саму формальну сторону науки під тиском церковного авторитету. Це придушувало прояв власної живої думки, наукової творчости й ховало в собі велику небезпеку з того погляду, що формальний напрям наукової думки міг в однаковій мірі служити для оправдання всіх змагань — без огляду на потреби нації й Церкви. Схоластична наука, не звязана з реальним життям українського народу, одривала вихованців Могилянської школи од рідного та й взагалі всякого народу, од його живих традицій та пекучих змагань. Національної інтелігенції ця школа не виховувала. Безнародня схоластична наука значно тратила у своїй цінності для церкви й нації та в деякій мірі була, як казав П. Куліш, водою на чужий млин. Колишні могилянські школярі, виховані в індіферентності до народньо-національних змагань, дуже легко переходили з однієї конфесіональної й національної сторони на другу сторону, навіть без особливих вагань.

Коли пізніш треба було установити засади нових відносин у тих умовах, що настали після державного союзу України з Московщиною, брак громадянської й національної свідомости повів природно до поневолення однаково і Церкви і нації. Серед діячів церковного й політичного поневолення бачимо дуже багато вихованців Могилянської школи. Це давало підстави деяким історикам до дуже тяжкої оцінки вартости Могилянської школи. Проф. М. Грушевський прикро констатує, „що з становища національного українського Могилянська доба, що уважалася свого часу й до деякої міри й тепер вважається апогеєм відродження православної церкви України й Білоруси, поза чисто церковними конфесійними інтересами має досить сумнівну вартість”.

Ця сувора критика, здебільша, щодо фактичної сторони справедлива, має ту головну хибу, що не завше послідовно виводить факти од їх дійсної причини. Школа не лише творить і діє, а й сама відчуває вплив чинників зовнішніх. Таким впливовим чинником для київської школи був політичний та соціальний уклад тих держав, у складі яких вона була. Станово-шляхецький устрій Польщі та Росії не міг не впливати на школу, на напрям шкільної освіти. Проте, хоч би як суворо критикувати негативні під тими впливами наслідки Могилянської школи, все ж треба визнати, що без реформи, без засвоєння тодішніх чинних засобів науково-літературної акції українські національні перспективи виглядали б значно сумніше, ніж це по Могилянській реформі сталося в дійсності. Могилянська школа була школою всестановою, що з'єднувала ті елементи нації, які пізніше російський уряд так настирливо змагався розкласти. І в цьому полягає її деяка позитивна роля. Ті численні кадри студентів, що вчилися в київській академії (а на початку XVIII. ст. їх було до 2.000 одночасно), розходячись потому по Україні, вливаючись у саму гущу національного життя, вносили чужинецький вплив школи, приносячи в маси самі здобутки шкільної освіти. Ті сотні народніх шкіл, навіть уже у другій половині XVIII. ст., які налічує на Україні Румянцівський перепис, могли існувати, лише живлячись із джерела київської академії, що випускала незчисленну кількість бакалярів-учителів цих шкіл. Бакаляри ті були творцями широко розповсюджених у народі віршів, історичних дум, драматичних народніх пес. Сама шкільна драма приймає нарешті національно-патріотичний характер. Навіть клясична традиція Могилянської школи нарешті одяглася в національну форму. Котляревський, вихованець духовної школи, взяв клясичну тему, одуховивши її знанням рідного краю й народу. Отже хоч у своїх новітніх, незвичлих у нас, формах Могилянська школа виглядала в деякій

мірі чужотвором, то це був необхідний ступінь історичної еволюції, необхідне засвоєння тих форм та ідей, яких вимагали нові умови в сфері науки й літератури. Цією конечною необхідністю, істотними інтересами духового життя нашого народу виправдуються й ті деякі криві стежки, якими пішла освіта Могиллянської школи.

З цього, як нам здається, об'єктивного аспекту і треба оцінювати роль і значіння Могиллянської школи в історії освіти на Україні. Ставши твердою, в тодішніх умовах, науковою підставою для української нації, Могиллянська школа довершила те, що розпочала ще традиційна грецько-слов'янська школа. Ця остання, розкриваючи внутрішні духові скарби з традиційних національних джерел українського народу, розвиваючи свідомість української громади, інтенсифікувала її сили на внутрішній роботі в лоні і нації і Церкви. Могиллянська школа переносила енергію тої самосвідомості назовні — на боротьбу із зовнішніми чинниками. Ці два моменти духової національної акції тісно й нероздільно між собою зв'язані. Послідовна участь цих двох типів української школи в національному житті України й дала тому життю відпорну силу.

Освітня проблема стояла на хибному шляху не в самій тільки Могиллянській школі, а в усіх тодішніх школах Європи, і не можна до них ставити вимог із погляду сьогочасної педагогії. Хоч і не вирішивши усіх проблем, Могиллянська школа прислужилася нації головню тим, що дала їй якісь, бодай схоластичні й застарілі, та все ж раціональні, європейські засади освіти, сполучила своїх вихованців із культурним європейським світом і дала їм можливість використати всі засоби європейської культури. Вихованці Могиллянської школи без найменчих труднощів могли з цього широкого джерела пити, вибираючи з нього все потрібне на власний смак та на власну владу. І дійсно, поруч, н. пр., із просякнутих схоластиків католицьких шкіл Стефаном Яворським бачимо не менш просякнутого духом протестантської школи Теофана Прокоповича. Всі ті представники Могиллянської школи, хоч як вони різняться характером своєї освіти та методами своєї літературно-наукової діяльності, мають між собою те спільне, що вони — справжні європейці, представники європейської освіти.

*

Позитивна культурно-національна роль Могиллянської європейської школи особливо виявилася, коли Україна ввійшла у ближчі політичні та культурні взаємини з Московщиною та знову на історичному овиді сходу Європи повстала в новому вигляді стара проблема культурної орієнтації — на Схід, чи на Захід. Через указаний угорі низький стан на Московщині освіти не було можливості не

тільки для розвитку тут внутрішніх, бодай найбільш необхідних, засобів просвіти, але й для того, щоб ті засоби просякали десь із боку, з тогочасного культурного світу, що його з засади вважали за еретичний. З заснуванням держави в Суздалі, із з'осередженням життя на Сході, звязки з Заходом майже припинилися, а вже в московській добі життя тут формувалося під виразно азійсько-татарськими впливами. Більш ніж двісті літ отатарщення — це час одриву од Заходу, мертвотний застій культури. Експансія Московщини, не лише територіальна, але й духовна, цілий час спрямована була на Схід — не тільки на крайній схід Європи, але, і головню, до Азії, аж до крайніх гряниць її, де з свого обмеженого духового запасу, раніш запозиченого од київської Русі, треба було лише оддавати, приймаючи натомісць до свого духового складу елементи азійського типу і з погляду етнічного, і культурного. Тимто це було природне явище, що там негативно ставились до всього, що приходило із зовні, навіть нарешті з православного Сходу, а тим більш — із католицького Заходу. У світогляді московської людини весь світ поділявся на дві частини, між якими була — непрохідна безодня. Коли духово звязані з Заходом українці радили й помагали тут заводити школи на зразок західній, читати й друкувати книги, що виходили поза обрядовий тільки зміст та торкалися справ, які цікавили людей західньої культури, то повстала різка боротьба проти західніх впливів і передусім проти українців, як піонерів західньої культури на московському ґрунті.

В московсько-українському культурному конфлікті зіткнулися два світи, що їх у тогочасній термінології означали як грецький та латинський, а насправді це була боротьба двох культур — східньо-азійської та західньо-європейської. До цього без сумніву домішувався елемент національного антагонізму, що розвивається протягом історичного життя двох сусідніх націй. Українця на Московщині називали „іноземець“, „черкашені“, „белорусець“, „літвін“, „польской породи“ і т. п., — в кожному разі це були тут — чужинці, люди не лише іншої держави, але й іншої нації, тому за тодішнім московським світоглядом люде чужі, неправославні, ворожі. Тому викликало спротив усе, що виходило від українців — без огляду, чи воно добре, чи зле, просто — з темної ненависти до всього нового. Протестували, н. пр., проти живої проповіді, коли її виголошували не з книжки, а од себе: „Заводите вы, ханжи, ересь новую, людей въ церкви учите, а мы людей прежь сего въ церкви не учивали. Бѣса де вы имѣете въ себѣ и всѣ ханжи“. Московське громадянство взагалі ставилось до європейської науки, представниками якої на Московщині були українці, з виразною неприхильні-

стю. Тому, за державного співжиття України з Московщиною, по-вставала загрозна небезпека для всього культурного надбання, що витворилося протягом віків на Україні. Та почасти врятувала справу реформа Петра I. Цей цар, реформуючи орієнтальну Московщину на зразок європейський, зрозумів правдивий характер тодішньої української освіти та у своїх реформаційних планах широко використав сили вихованців Могилянської школи. Трудно зрахувати та навіть уявити собі, який великий занепад у ділянці культури спіткав би був Україну після сполуки з темною Московщиною, коли б наша батьківщина не мала була певного й солідного запасу західно-європейської освіти. Той запас, піднісши освітній рівень Московщини, тим самим забезпечив Україну од фатального впливу московського обскурантизму, задержав до деякої міри той регрес освіти, якого зазнала народня маса українська протягом майже двох століть — до скасування кріпацтва.

*

Ми спинилися на тих історичних моментах, коли життя відрізно ставило перед нашим народом проблему його культурної орієнтації, а саме — з кінцем X. та на початках XVII. і XVIII. ст. Це кардинальне питання, що стає на чергу дня у важливіших, переломових добах українського життя, не втрачає актуальности й тепер. Теоретично ставить його нині течія євразійська, де серед видатніших її представників бачимо й людей українського походження. Ця умовна течія, що зародилася ще в дореволюційній Росії, вирішає справу культурної орієнтації категорично, одкидаючи здобутки західно-європейської культури з огляду на визнання цієї течією цілковиту безвірність та матеріалізм Заходу, фальшивість його життєвих основ, нікчемність громадських та державних форм його життя. У своїй ідеологічній суті євразійство це — епігон давнього, старо-московського „мракобесія” XVI—XVII. вв., якого не викоринила з московської психології Петрова реформа, доконана головню чужими для Московщини силами — українськими. Українському світоглядові євразійство органічно чуже вже з самих культурно-історичних традицій, і участь українських елементів у євразійській течії можна пояснити лише деякою дегенерацією української психології під довголітнім та всебічним русифікаційним впливом.

Не лише теоретично, але і в дуже активних формах повстає та сама проблема в країні комунізму — чи в гаслах „геть з Європою”, чи у практичному спрямуванні народньої акції не лише на схід Європи, але й до Азії. На цьому терені форми, які приймає дана проблема, дістають характер надто гострий, як це можна ба-

чити на окремому характеристичному прикладі українського письменника на советській Україні — Миколи Хвильового.

Ці останні течії, яких торкаємося лише побіжно, заслуговують на спеціальніше обговорення з огляду власне на сучасну актуальність даної старої та поновно висуваної проблеми, а не з причини засадничого її для нас, у даних умовах, значіння. Такого засадничого значіння це поновлення історично вже пережитого та національно перетравленого питання вже немає. В засаді свідомість нашої нації вирішила справу нашої культурної орієнтації давно й остаточно в напрямі органічної сполуки східнього та західнього елементу європейської культури. Через такий комплекс обох складових варіантів культура старої київської Русі й дальшої — історичної та сучасної — України це одна й та сама традиційна для нашої свідомості своєрідна культура, як синтеза Русі-України.

На тій спадкоємній, широкій та різнобарвній, основі, можемо з тисячолітнього досвіду міркувати, забезпечений і дальший цивілізаційний розвиток нашої нації.

OLEKSANDER LOTOCKYJ (Varsovie).

ORIENT ET OCCIDENT DANS LA CIVILISATION UKRAINIENNE.

(Résumé)

En Ukraine qui de par sa situation géographique se trouve sur la limite entre le monde occidental et oriental, s'entre-croisaient depuis les temps les plus reculés, les influences des civilisations voisines. Par sa religion l'Ukraine appartenait à l'Orient grec, variante byzantine de la civilisation européenne, mais déjà depuis l'époque préchrétienne l'Ukraine entretenait des relations non moins étroites avec l'Occident. Ces liens s'étaient encore plus resserrés à l'époque quand l'Ukraine faisait partie l'Etats lithuanien et polonais. Tout en gardant la religion et les éléments culturels essentiels de l'Orient byzantin, l'Ukraine a assimilé les méthodes et les formes de la civilisation de l'Europe occidentale, ce qui s'est manifesté d'une façon très nette dans la réforme de l'Académie de Kiev, centre d'enseignement le plus important en Ukraine. Une telle attitude a pu préserver la culture ukrainienne quand, au milieu du XVIIe siècle, l'Ukraine s'est trouvée en contact avec le monde moscovite pénétré d'hostilité intolérante envers l'Occident; les Ukrainiens ont joué le rôle des pionniers et des médiateurs en ce qui concerne la science occidentale en Moscovie-Russie. Ce même problème est posé aujourd'hui devant l'Ukraine par l'„eurasisme“, courant épigone de l'ancienne „slavophilie“ russe et par le bolchévisme, pénétré de l'éternelle aversion moscovite pour l'Occident — l'un comme l'autre facteurs complètement étrangers à l'Ukraine. La nation ukrainienne, depuis longtemps, a définitivement résolu ce problème dans le sens d'une synthèse organique entre les éléments oriental et occidental de la civilisation européenne. Sur ces assises millénaires s'est formée la civilisation ukrainienne, civilisation traditionnelle de la vieille Ruthénie et de l'actuelle Ukraine.